

# Deltar vi mindre enn før – eller bare på en annen måte?

*Fallende politisk engasjement. Synkende valgdeltaking ved stortings- og lokalvalg. Medlemsflukt fra de politiske partiene. Dette er et bilde mange kanskje har av nordmenns politiske deltaking. Det stemmer at trengselen rundt valgurnene er mindre i dag enn den var fram til 1980-tallet, og at de politiske partiene utvilsomt har mistet mye appell som medlemsorganisasjoner. Det kan imidlertid se ut som om nordmenn kompensere for sin lavere deltaking i disse tradisjonelle kanalene gjennom høyere deltaking på andre arenaer. Vi vil i denne artikkelen ta temperaturen på nordmenns politiske deltaking.*

## Politisk deltaking – fra praten over kaffekoppen til konvolutten i valgurnen

Når du stemmer ved valg, er du politisk deltakende. Det er du også når du diskuterer politikk eller kontakter en politiker om en sak du brenner for. Om du har delt ut løpesedler til støtte for sultestreikende afghanere utenfor Oslo Domkirke, har du også vært politisk deltakende. Politisk deltaking innebærer med andre ord en rekke ting, og det å kategorisere handlinger som «politisk deltaking» er ikke nødvendigvis helt enkelt. I litteraturen skiller en gjerne mellom konvensjonell og ukonvensjonell deltaking. Den konvensjonelle deltakingen omfatter forsøk på å øve politisk innflytelse gjennom representative kanaler, som ved å ta opp saken med en politiker eller offentlig tjenestemann, være medlem av et parti eller gjennom deltaking i valg. Den ukonvensjonelle deltakingen omfatter aktiviteter som er ment å påvirke beslutningstakere direkte, for eksempel gjennom demonstrasjoner, aksjoner, underskriftskampanjer og lignende. Disse formene for politisk deltaking går ikke gjennom de representative kanalene som partier og

---

*Kristin Henriksen og  
Vebjørn Aalandslid*

---

### Datagrunnlaget

Vi har i denne artikkelen brukt data fra Den europeiske samfunnsundersøkelsen (<http://www.europeansocialsurvey.org/>) når vi sammenligner politisk deltaking i Norge, Sverige og Danmark. Den europeiske samfunnsundersøkelsen er en utvalgsundersøkelse som dekker over 20 land, og som gjennomføres annethvert år. Den har blitt gjennomført to ganger; i 2002/2003 og i 2004/2005. Utvalgsstørrelsen i de tre skandinaviske landene har variert mellom nær 1 500 til over 2 000, og svarprosenten har variert mellom 64 og 70.

Datakilden til valgdeltaking over tid i Danmark og Sverige er IDEA (International Institute for Democracy and Electoral Assistance). Valgstatistikk fra Norge er i hovedsak fra Statistisk sentralbyrå (SSB). I nyere tid har SSB publisert norsk statistikk over valgdeltaking. Fra 1906 til og med 1956 var det Stortingets kontor som utarbeidet statistikken over stortingsvalg, men fra 1961 ble arbeidet overført til SSB. Statistikken over kommunevalg (fra 1975 kalt kommunestyrevalg) har derimot alltid, siden 1901, vært produsert av SSB. Fra og med 1975 finnes også statistikk over fylkestingsvalg, siden det da ble innført direkte valg til fylkestingene samtidig med kommunestyrevalget. I tillegg kommer folkeavstemningene, de to siste om Norges tilknytning til EF i 1972 og EU i 1994 (Skiri 2001). Valgundersøkelsen fra Stortinget 2005 var dessverre ikke tilgjengelig da denne artikkelen ble skrevet.

*Kristin Henriksen er førstekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for levekårsstatistikk ([kristin.henriksen@ssb.no](mailto:kristin.henriksen@ssb.no)).*

*Vebjørn Aalandslid er rådgiver i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for levekårsstatistikk ([vebjorn.aalandslid@ssb.no](mailto:vebjorn.aalandslid@ssb.no)).*

organisasjoner (Goul Andersen og Hoff 2000 i Bjørklund 2002). Vi har ikke statistikk på alle disse formene for deltaking. Vi vil etter hvert komme tilbake til hvilke indikatorer på politisk deltaking vi vil omtale i denne artikkelen.

### Lite eller mye politisk deltaking?

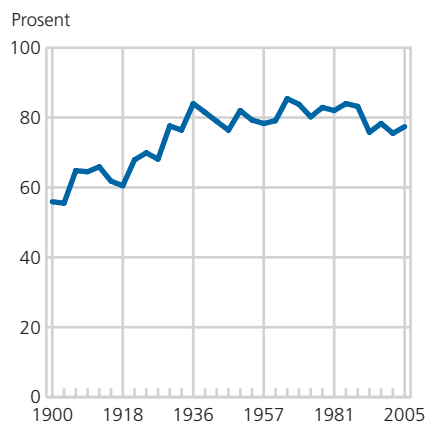
Er nordmenn lite eller mye politisk deltakende? Når nesten ingen deltar i valg eller demonstrasjoner, er vi lite politisk deltakende, og når opp mot alle gjør det, er vi veldig aktive. Hvor grensa går og når man kan omtale folk i Norge som lite eller mye politisk deltakende, er vanskelig å si. Vi kan imidlertid si noe om vi er mer eller mindre deltakende i forhold til tidligere, og om vi deltar mer eller mindre sammenlignet med andre land.

### Mindre trengsel rundt urnene ved stortingsvalg ...

I Norge var valgdeltakingen i årene etter krigen omtrent like stabil som stemmegivningen. Som figur 1 viser, var det små forskjeller fra valg til valg, og deltakingen lå på rundt 80 prosent. Ved stortingsvalget i 1973 gikk imidlertid valgdeltakingen noe ned. Statsvitere forklarer denne nedgangen med det krysspresset som mange velgere hadde blitt utsatt for ved folkeavstemningen om EU i 1972, samt at partiloyaliteten hadde sunket. Svaret på kryssende lojalitet mellom parti og stemmegivning ved folkeavstemningen ble hjemmesitting ved det påfølgende stortingsvalget. Denne nedgangen var derimot ikke varig, og ved valget i 1977 var valgdeltakingen tilbake på nær samme nivå som før folkeavstemningen. En ny økning i valgdeltaking så vi på 1980-tallet hvor valgdeltakingen var oppe i 84 prosent i 1985. Valget i 1993 skiller seg ut med spesielt lav deltaking, da valgdeltakingen gikk ned med 7,4 prosentpoeng fra 1989.

I 2001 endte valgdeltakingen på rundt 75 prosent. På samme måte som den økte deltakingen på 1960-tallet representerte en mobilisering av velgerne, er det fristende å snakke om en tilsvarende demobilisering på 1990-tallet. Denne demobiliseringen har nok, som vi skal se, gjort seg mest gjeldende ved lokalvalg. Fallet i valgdeltakingen ved stortingsvalg har imidlertid ikke vært like stort og like dramatisk som man kan få inntrykk av til tider i norsk presse. Valgdeltakingen i 2005 var nær den samme som i 1957 (Aalandslid 2006).

Figur 1. Valgdeltakingen ved stortingsvalgene 1900-2005. Prosent



Kilde: Valgstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

Oppsummert kan vi si at den politiske deltakingen blant folk i Norge, målt ved deltaking i stortingsvalg, har gått noe ned fra nittitallet og utover.

### ... og enda mindre ved lokalvalg ...

Som figur 2 viser, har oppslutningen om fylkestings- og kommunestyrevalgene blitt stadig lavere de siste årene. Ved forrige valg i 2003 tok bare 59 prosent av de stemmeberettigede seg bryet med å stemme ved kommunestyrevalget, noe som var den laveste valgdeltakingen siden 1920-årene. Enda færre, 55,6 prosent, stemte ved fylkestingsvalget, som ble avholdt samtidig. Også dette var historisk lavt. Valgdeltakingen i lokalvalgene viser med andre ord at nordmenns politiske deltaking har blitt lavere med årene. En sentral forklaring på den synkende valgdeltakingen er at det kommunale spillerommet gradvis har blitt mindre gjennom lovendring og (mindre) overføringer. I alle fall har elektoratet oppfattet det slik og i mindre grad deltatt i lokaldemokratiet. For ulike forklaringsmodeller på den synkende valgdeltakingen ved lokalvalg, se Aardal 2002.

### ... men ved folkeavstemningen om EU gikk vi mann av huse

EU-valget i 1994 var det store mobiliseringsvalget i norsk moderne historie. Aldri før eller etter har så mange deltatt ved noen valg, både i absolutte tall og i prosent. Nær 2,9 millioner personer brukte stemmeretten, hele 250 000 flere enn ved stortingsvalget i 2005. Målt som andel av befolkningen, deltok 89 prosent av de stemmeberettigede. Dette var en framgang på hele 10 prosentpoeng sammenlignet med folkeavstemningen om EF 22 år tidligere.

### Andre former for konvensjonell deltaking

Willy Martinussen (2003) har sett på ulike former for politisk aktivitet, som vi kan kalle konvensjonell deltaking, over en lengre tidsperiode (1969-2001). Han har blant annet sett på tall for partimedlemskap og deltaking i møter for å diskutere valglistene foran valgene. Som han skriver: «Alle kurver peker nedover jo nærmere vi kommer vår tid, og sterkest mot slutten av perioden» (Martinussen 2003).

Ser vi særskilt på medlemskap i politiske partier og aktivitet i disse, viser levekårsundersøkelsen i SSB en nedadgående trend både for medlemskap og aktivitet de siste 25 årene. Andelen av befolkningen som er medlemmer og aktive i politiske partier, er om lag halvert sammenlignet med nivået fra begynnelsen av 1990-tallet og ligger nå under 10 prosent av befolkningen for begge kjønn (Barstad og Hellevik 2004). Figur 3 viser at nedgangen har vært størst for menn. Andelen som oppgir å være aktive i politiske partier, har vært stabil rundt 3 og 4 prosent i de syv levekårsundersøkelsene som er blitt gjennomført i perioden 1987 til 2004.

Deltakelse i organisasjonslivet er nok ikke en like god indikator på politisk deltaking som oppslutningen om valg. Likevel kan det være verdt å nevne at lite tyder på at aktiviteten var lavere i 2004 enn i tidligere år. Levekårsundersøkelsen 2004 gir ikke det samme helhetsbildet som de tidligere undersøkelsene, men totalt sett har aktivitetsnivået vært omtrent uforandret i perioden fra 1980 til 2001. I 2001 var vel halvparten av den voksne befolkningen aktiv i organisasjoner, det vil si ulike frivillige organisasjoner, politiske partier, fagorganisasjoner og bransje- eller næringsorganisasjoner.

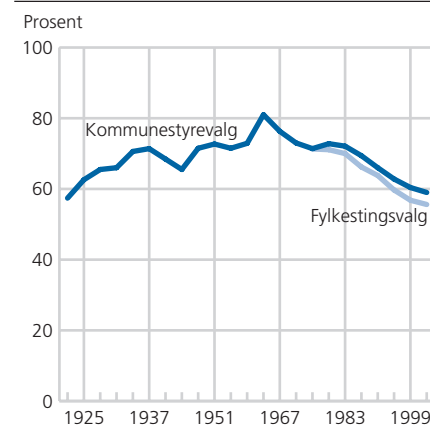
### Ukonvensjonell deltaking

I de fem valgundersøkelsene fra 1985, 1989, 1993, 1997 og 2001 har respondentene svart på spørsmål om de har:

- skrevet under på opprop, aksjonsliste, underskriftskampanje og lignende for å fremme en bestemt politisk sak
- deltatt i demonstrasjon/aksjon eller lignende for å fremme en bestemt politisk sak
- skrevet i avisen for å fremme en bestemt politisk sak

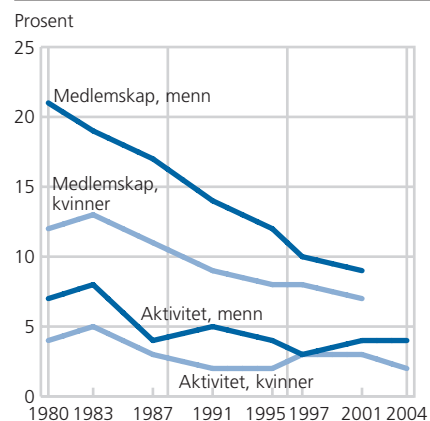
Tallene viser at andelen som har deltatt i ulike typer ukonvensjonell politisk virksomhet, har økt ved annenhver undersøkelse og blitt redusert ved annenhver. I forhold til den første undersøkelsen i 1985 ligger imidlertid andelen som oppgir å ha deltatt, høyere i 2001. Andelen som har deltatt i demonstrasjoner, har økt fra 9 prosent i 1985 til 11 prosent i 2001. I tillegg til gatene som fora for politisk deltaking har også avisene blitt mer populære fora for politisk deltaking; i 1985 svarte 3 prosent at de hadde skrevet i avisen for å fremme en bestemt politisk sak, i 2001 hadde 5 prosent gjort det samme. Andelen som har skrevet under på opprop, er langt høyere enn

Figur 2. Kommunestyre- og fylkestingsvalgene 1922-2003. Valgdeltaking. Prosent



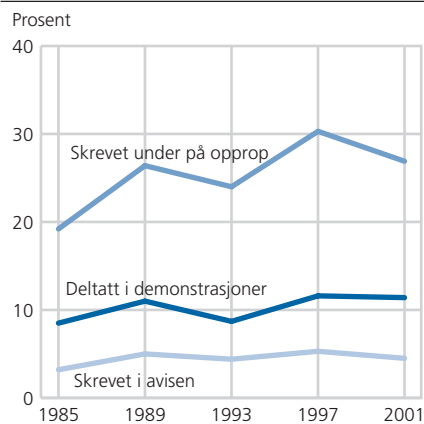
Kilde: Valgstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

Figur 3. Medlemskap og aktivitet i politiske partier. Menn og kvinner 16-79 år. 1980-2001. Prosent



Kilde: Levekårsundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

**Figur 4. Andel som sier de har deltatt i ulike aksjonsformer. 1985-2001**



Kilde: Valgundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

for de andre deltakerformene og har også økt nokså mye fra 1985, fra 19 til 27 prosent.

Det ser med andre ord ut som om disse formene for ukonvensjonell deltaking har blitt noe mer vanlig over tid. Martinussen (2003) støtter disse funnene. Ved å se på flere ulike former for konkrete aksjonsformer i perioden 1969-2001, hvor data også er hentet fra andre kilder enn valgundersøkelsene, finner han jevnt over en økning i folks deltaking i opprop, underskriftskampanjer, demonstrasjoner og andre typer aksjoner.

### Svensken, dansken og nordmannen – hvem deltar mest?

Fra å se på hvorvidt nordmenns politiske deltaking kan sies å ha blitt redusert over tid, vil vi nå gå over til å sammenligne nordmenns politiske deltaking med andre skandinaver. For å kunne si noe om nordmenns deltaking er høy eller lav i forhold til svenskene og danskene, vil vi bruke data fra Den europeiske samfunnsundersøkelsen (ESS) samt sammenligne valgdeltakingen ved parlamentsvalg i de tre landene. I ESS er det stilt en del spørsmål som går direkte på politisk deltaking. Tidspunktet for datainnsamlingen er imidlertid viktig, fordi vi kan tenke oss at flere former for politisk deltaking påvirkes av hvor lenge det er til neste valg. Dette gjelder kanskje særlig aktiviteter som å kontakte politikere, arbeide for politiske partier eller å gå med merker. Datainnsamlingen til runde 2 av ESS ble gjennomført i omtrent samme periode i de tre skandinaviske landene. Den begynte i september/oktober 2004 og ble avsluttet i januar 2005. I Danmark ble forrige valg til Folketinget avholdt i februar 2005, det vil si like etter datainnsamlingen. I Norge var stortingsvalget noe senere, i september 2005, mens man i Sverige gikk til riksdagsvalg i september 2006. Dersom bare avstand i tid fram til neste parlamentsvalg virket inn på politisk deltaking, kunne vi vente oss at danskene var mest aktive, med nordmennene på andre plass og svenskene på tredje plass.

### Størst politisk interesse i Danmark

Før vi sammenligner politisk deltaking i de tre skandinaviske landene, vil vi kort se på hvor politisk interessert danskene, nordmennene og svenskene sier at de er. Statistikk basert på spørsmål om politisk interesse kan imidlertid være misvisende, ettersom mange trolig kun assosierer politikk med partipolitikk. I statsvitenskapen favner begrepet videre og inkluderer alt som har med det offentlige fordeling av goder og byrder å gjøre, fra spørsmål om gratis skolebøker til internasjonal politikk, som krigen i Irak. Dersom mange setter likhetstegn mellom politikk og partipolitikk, kan vi anta at folks politiske interesse egentlig er større enn hva slike spørsmål fanger opp.

Data fra valgundersøkelsene viser at nordmenns politiske interesse har holdt seg relativt stabil i perioden 1965-2001. I grove trekk sier rundt en av ti at de er «meget politisk interessert», fem av ti er «en del interessert», og fire av ti er «lite interessert», i denne perioden. Hvordan ligger så nordmenn an i forhold til våre naboer i øst og sør? Sammenligningene bygger på data fra Den europeiske samfunnsundersøkelsen, en annen datakilde enn dataene som ble referert over, og spørsmålsstillingen er heller ikke helt lik.

Som figur 5 viser, får nordmennene en jumboplass sammenlignet med svenskene og danskene. Bare 49 prosent av nordmennene oppgir at de er veldig eller nokså politisk interessert, mot 57 prosent av svenskene og hele

65 prosent av danskene. Danskenes interesse for politikk skyldes ikke at de sto like overfor et parlamentsvalg da de ble spurt hvor politisk interessert de var. Danmark var nemlig på topp også i 2002, og tallene for de tre landene endret seg lite fra 2002 til 2004. Gir nordmennenes relativt lave politiske interesse seg utslag i lav politisk deltaking?

### Nordmenn har dårligst oppmøte ved valg til nasjonalforsamling ...

Sammenlignet med våre skandinaviske naboer er deltakingen ved valg i Norge markert lavere enn i Sverige og Danmark. Og i internasjonal sammenheng havner Norge helt nede på en 49. plass i en undersøkelse av valgdeltakingen i verdens demokratier på 1990-tallet. Alle de nordiske landene opplevde en nedgang i den samlede valgdeltakingen på 1990-tallet (selv om vi opplevde et oppsving i valgdeltakingen i 1997). I Sverige opplevde man en sterk nedgang fra valget i 1994 til valget i 1998, hvor valgdeltakingen sank med 6 prosentpoeng. Selv om valgdeltakingen var på (det som i internasjonal sammenheng er svært respektabelt) 81,4 prosent, ble valget karakterisert som et katastrofevalg (Bennulf og Hedberg 1999). Den svenske valgdeltakingen ligger likevel godt over den norske. I Danmark har ikke nedgangen i valgdeltaking på 1990-tallet vært like stor som i Norge og Sverige.

I valgene etter årtusenskiftet har fortsatt svenskene og danskene i større grad trukket til valgurnene enn nordmennene. Valgdeltakingen er fremdeles høyest i Danmark, men den gikk ned fra 87,5 prosent i 2001 til 84,5 prosent i 2005. Her må det også legges til at Danmark har oppløsningsrett av Folketinget, noe som har ført til at det etter krigen har blitt avholdt hele 24 folketingsvalg, i Sverige er det tilsvarende tallet 18 og i Norge har vi bare hatt 14 nasjonale valg etter krigen. Fra valgteorien heter det at mange valg «tretter» ut elektoratet. Dette har åpenbart ikke vært tilfelle, om vi sammenligner valgdeltakingen i de skandinaviske landene.

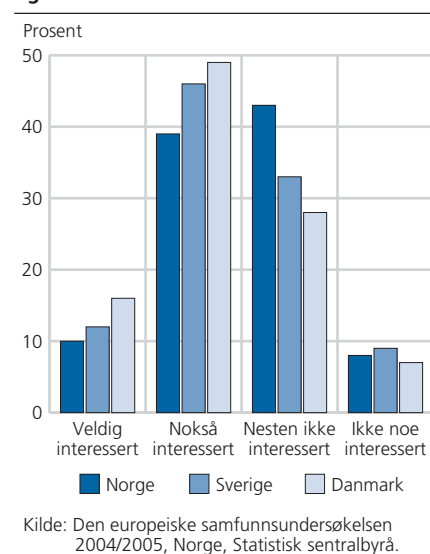
I Sverige deltok 80 prosent i valget i 2002 og 82 prosent i 2006, mens nordmennene gikk opp fra 75,5 prosent i 2001 til 77,4 prosent i 2005. I valgkanalen er med andre ord deltakingen blant nordmennene noe lavere enn blant svenskene og danskene.

### ... men kompenserer gjennom andre former for deltaking?

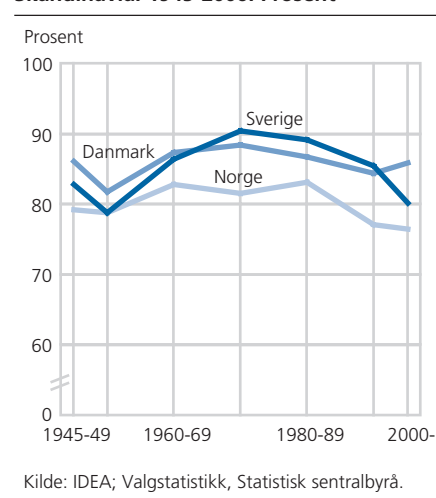
Kan det tenkes at nordmennene kompenserer for sin lavere deltaking i valgkanalen gjennom høyere deltaking i alternative kanaler, som for eksempel gjennom deltaking i aksjoner, demonstrasjoner eller gjennom medlemskap i organisasjoner eller partier? Flere forfattere har pekt på at slike alternative kanaler kan fange opp strømninger og meninger som ikke kommer til uttrykk gjennom valg. En slik forestilling støttes imidlertid ikke i norsk demokratiforskning (Kleven 2005).

Som tabell 1 viser, skårer nordmennene høyest på flere typer politisk deltaking. Vi var de ivrigste til å kontakte politikere eller offentlig tjenestemenn, flest nordmenn arbeidet for et politisk parti eller en aksjonsgruppe, og desidert flest nordmenn hadde vist sin støtte for en sak gjennom å gå med et merke. På de to førstnevnte var danskene på andre plass, mens færre dansker enn svensker går med merker. Det kan i utgangspunktet virke logisk å knytte nordmennenes relativt høye aktivitet på disse feltene til det nært forstående stortingsvalget i 2005. Det stemmer imidlertid ikke overens med at noe færre nordmenn svarte positivt på disse spørsmålene i 2004 enn

Figur 5. Politisk interesse i Norge, Sverige og Danmark. 2004/2005. Prosent



Figur 6. Valgdeltaking ved valg til nasjonalforsamling for hvert tiår i Skandinavia. 1945-2006. Prosent





i 2002. Et forestående stortingsvalg kan heller ikke forklare ulikhetene mellom nordmennene og danskene, ettersom valget i Danmark var like rundt hjørnet da danskene svarte på undersøkelsen.

At færrest svensker har kontaktet politikere eller offentlige tjenestemenn eller arbeidet for et politisk parti eller aksjonsgruppe, kan nok imidlertid delvis forklares med at det svenske valget ikke var like nært forestående som valgene i Danmark og Norge.

Svenskene oppga i mye større grad enn nordmennene og danskene å ha skrevet under på underskriftskampanjer eller å ha boikottet spesielle produkter. Mens fem av ti svensker hadde deltatt i en underskriftskampanje, hadde bare fire av ti nordmenn og tre av ti dansker gjort det samme. Samtidig hadde 35 prosent av svenskene boikottet et spesielt produkt de siste 12 månedene, mot 28 prosent av danskene og 23 prosent av nordmennene.

Ingen av landene skilte seg fra de andre når det gjaldt hvor mange som oppga å ha arbeidet i en annen type organisasjon eller forening enn et politisk parti eller aksjonsgruppe.

En annen indikator på politisk deltaking er medlemskap i politiske partier. Også her tar nordmennene en knapp topplassering, men bare så vidt flere nordmenn oppgir å være medlem av et politisk parti (9 prosent) enn svenskene (7 prosent) og danskene (6 prosent). Ulikhetene i fagforeningsmedlemskap kan først og fremst forklares ved at man i Danmark og Sverige (som i Finland og Belgia), har det såkalte Ghent-systemet, hvor det er fagforeningene som organiserer og betaler ut arbeidsledighets trygden. I et videre komparativt perspektiv er det imidlertid Norge som har høyest andel fagorganiserte blant landene som *ikke* har Ghent-systemet (Ebbinghaus og Visser 1999).



Foto: Siri Boquist

**Tabell 1. Deltaking i aksjoner og annen politisk virksomhet i løpet av de siste 12 månedene, etter landbakgrunn. 2004/2005. Prosent**

	Norge	Sverige	Danmark
Konvensjonell deltaking			
Kontaktet politiker eller offentlig tjenestemann .....	23	14	19
Arbeidet for et politisk parti eller en aksjonsgruppe .	8	3	5
Arbeidet i en annen organisasjon eller forening .....	25	24	24
Ukonvensjonell deltaking			
Gått med eller vist fram et merke til støtte for en sak	23	13	8
Skrevet under på en underskriftskampanje .....	39	49	29
Deltatt i en lovlig offentlig demonstrasjon .....	11	8	5
Boikottet spesielle produkter .....	23	35	28

Kilde: Den europeiske samfunnsundersøkelsen 2004/2005, Norge, Statistisk sentralbyrå.

**Tabell 2. Medlemskap i politisk parti, fagforening eller lignende organisasjon. 2005. Prosent**

	Norge	Sverige	Danmark
Medlem av et politisk parti .....	9	7	6
Medlem av en fagforening eller lignende organisasjon .....			
..... Ja, i dag	47	58	63
..... Ja, tidligere	21	23	20

Kilde: Den europeiske samfunnsundersøkelsen 2004, Norge: Statistisk sentralbyrå.

### Lav temperatur på nordmenns politiske deltaking?

Vi har i dette kapitlet tatt temperaturen på nordmenns politiske deltaking. For å kunne si noe om hvorvidt nordmenns politiske deltaking er høy eller lav, har vi sammenlignet nivået på den politiske deltakingen i dag med tidligere tider og med den politiske deltakingen i Sverige og Danmark. Data på valgdeltakingen viser at den politiske deltakingen har blitt lavere over tid, målt ved oppslutning om stortings-, kommunestyre- og fylkestingsvalg. Særlig er det liten trengsel rundt urnene ved lokal- og fylkestingsvalg, hvor deltakingen har vært jevnt synkende og nå ligger på under 60 prosent.

Samtidig ser vi at det har vært en økning i deltaking i andre kanaler, som deltaking i demonstrasjoner og skrivning i aviser/skrive under på opprop.

Sammenligningen med Sverige og Danmark viser at oppslutningen om parlamentsvalg er lavere her i Norge enn den er i våre naboland. I tillegg er den politiske interessen lavere blant nordmenn enn den er blant svenskene og danskene. Vi kan likevel ikke si at folk i Norge entydig engasjerer seg lite politisk sammenlignet med tidligere eller sammenlignet med naboene i sør eller nord. Det kan nemlig se ut til at nordmenn delvis kompenserer for sin lavere deltaking i valgkanalen gjennom høyere deltaking i andre kanaler. For eksempel oppgir flere nordmenn å ha kontaktet politikere, at de er medlem av politiske partier, eller at de har deltatt i demonstrasjoner enn svenskene og danskene.

#### Referanser

Aalandslid, Vebjørn (2006): *Valgdeltakelsen blant norske statsborgere med ikke-vestlig innvandringsbakgrunn ved Stortingsvalget 2005*, Rapport 2006/23.

Aardal, Bernt (2002): *Valgdeltaking og lokal-demokrati*, Oslo: Kommuneforlaget.

Barstad, Anders og Hellevik, Ottar (2004): *På vei mot det gode samfunn*, Statistiske analyser 64, Statistisk sentralbyrå.

Bennulf M. og Hedberg P. (1999): Utanfor demokratin, i *Valdeltagande i forandring*, SOU 1999:132.

IDEA-Database on voter turnout' <http://www.idea.int/vt/index.cfm>

Ebbinghaus, Bernhard og Jolle Visser (1999): «When institutions matter. Union growth and decline in Western Europe, 1950-1995», *European Sociological Review* 15: 135-158.

Den europeiske samfunnsundersøkelsen, ESS (2005).

Goul Andersen og Hoff (2000): i Bjørklund, Tor (2002): «Den stadig synkende deltakelsen ved lokalvalg» i Bernt Aardal (red.) - *Valgdeltakelse og lokal-demokrati*, Oslo: Kommuneforlaget.

Kleven, Øivin (2005): «Politisk deltakelse blant seniorer», i Elisabeth Ugreninov (red.): *Seniorer i Norge*, Statistiske analyser 71, Statistisk sentralbyrå.

Martinussen, Willy (2003): *Folkestyre? Politisk medborgerskap I Norge over den siste generasjonen*. Rapportserien nr. 59, april 2003, Oslo: Makt- og demokratiutredningen 1998-2003 i samarbeid med Unipub forlag.

Skiri, Halvard (2001): Offisiell valgstatistikk – en lang historie. Valgaktuelt 2005, Statistisk sentralbyrå.